

FORMY LITERACKIE W PIŚMIENNICTWIE QUMRAŃSKIM: PROBLEM KLASYFIKACJI

Jednymi z najważniejszych problematycznych zagadnień w badaniach literatury qumrańskiej są kwestie definicji formy literackiej poszczególnych utworów oraz klasyfikacji rękopisów pod względem formy literackiej. Są to zagadnienia, które wydają się szczególnie ważne dzisiaj, kiedy rękopisy są już prawie w pełni opublikowane i kiedy pojawiają się nowe kompletne wydania całości tekstów. Bodźcem do wypowiedzenia się w tej kwestii było dla mnie wydanie rękopisów pod redakcją Parry i Tova¹, w którym wprowadzono nowy, dość szczegółowy system klasyfikacji. Z drugiej strony, ponieważ sam zajmuję się edycją i opisem literatury qumrańskiej, wiem, jak bardzo istotne w praktycznym wymiarze są to zagadnienia.

Przez termin „forma literacka” rozumiem przy tym wzorzec utworu. Posługuję się najczęściej tym terminem ze względu na specyfikę literatury qumrańskiej i brak precyzyjnej wiedzy na temat gatunków literackich w literaturze hebrajskiej w Judei okresu pobiblijnego. Sądzę, że termin ten lepiej pasuje do stanu piśmiennictwa znad Morza Martwego, charakteryzującego się wyjątkowością wielu utworów.

W odniesieniu do pierwszego zagadnienia należy stwierdzić, że jednym z największych wyzwań związanych z opracowaniem i edycją rękopisów z Qumran była zawsze identyfikacja ich tekstów pod względem literackim. Wynika to z kilku czynników: przede wszystkim ze złego bądź niewielkiego stanu zachowania większości manuskryptów, nadto z niejednolitego charakteru literackiego niektórych utworów (mieszania gatunków) oraz pewnej nietypowości utworów, brakiem wyraźnych dystynktywnych cech określonego gatunku oraz ich ideologiczną funkcją.

Większość *sigla* i nazw tekstów w systemie oznaczeń opracowanym przez zespół R. de Vauxa nie zawiera informacji na temat gatunku literackiego czy formy literackiej. W przypadku większości zwojów, a zwłaszcza zwojów niewielkich, na których zachowały się małe ilości tekstu, oznaczenia te często mają charakter opisowy, odnoszący się do treści, i pochodzą od ja-

¹ D.W. Parry, E.Tov (ed.), *The Dead Sea Scrolls Reader*, Brill: Leiden–Boston 2004–2005.

kiegoś dystynktywnego elementu treści bądź wątku tematycznego, np. *Work with Place Names* (4Q522). Rękopisy z takimi oznaczeniami stanowią bardzo liczną grupę. Są to rękopisy zawierające teksty, których dokładna identyfikacja pod względem formy literackiej nie jest możliwa lub może być jedynie hipotetyczna. Ich nazwy są często zupełnie przypadkowe. Ich podstawą jest treść, nie zaś sama forma literacka.

W katalogu rękopisów pojawia się kilkanaście rodzajów form literackich. Są to przede wszystkim: peszer, reguła (serech), apokryf, hymn, parafraza, wizja, catena, florilegium (w przypadku tych dwóch ostatnich na późniejszym etapie badań zaproponowano inną identyfikację tekstów pierwotnie określanych właśnie jako florilegium i catena²), horoskop, komentarz biblijny, modlitwa, parabola, kalendarz, lista genealogiczna, chronologia, przysłowia, fizjognomia, alegoria. Niektóre z tych terminów opatrzone są przy tym dodatkowymi, zawężającymi, określeniami, jak np. apokryficzne proroctwo (por. 1Q25), apokryf mądrościowy (por. 1Q26).

Te rodzaje form literackich były stosunkowo łatwe do wyróżnienia. Najczęściej pojawiały się w większej liczbie zwojów oraz w większości znane były spoza literatury qumrańskiej. Zwykle widoczne w nich są pewne formalne wykładniki określonego rodzaju utworów, wyrażające się w specyfice języka, pojawianiu się określonej terminologii i charakterystycznych zwrotów językowych, a także strukturze kompozycyjnej. Chyba najlepszym przykładem utworów rozpoznawalnych pod względem formy są peszery, reguły i hymny dziękczynne. Jako cechę charakterystyczną tej grupy utworów qumrańskich – poza cechami literackimi i językowymi – trzeba wskazać ich funkcjonalność. Teksty te pełniły określoną rolę ideologiczną i społeczną, wynikającą z teologii eseneńczyków i ich postawy politycznej, społecznej i religijnej.

W przypadku bardzo dużej grupy zwojów oznaczenia szeroko określają cechy gatunkowe tekstu, nie definiując dokładnie odmiany gatunkowej. Mamy do czynienia z określeniami typu tekst hymniczny (por. 1Q37-1Q40), tekst mądrościowy (por. 4Q185), tekst liturgiczny (por. 1Q30, 1Q31), tekst historyczny (por. 4Q183), tekst prawny (por. 2Q25), tekst polemiczny (por. 4Q471), tekst halachiczny czy tekst pseudoepigraficzny (por. 4Q229).

Wiele nazw odnosi się przy tym jedynie do pewnych wybranych cech tekstów, oznaczając ich prozatorski lub poetycki charakter (por. 4Q458 i 4Q445) albo jedynie język (por. 4Q526, 4Q536). Wynika to oczywiście znowu ze złego stanu zachowania i braku możliwości bliższej identyfikacji tekstu. Bardzo wiele tekstów zostało oznaczonych jako niesklasyfikowane albo niezidentyfikowane.

² 4Q174 = Florilegium (obecnie 4QMidrEschat a „4QMidrasz dotyczący czasów ostatecznych a”); 4Q177 = Catena A (obecnie 4QMidrEschat b „4QMidrasz dotyczący czasów ostatecznych b”); 4Q182 = Catena B (obecnie 4QMidrEschat c? „4QMidrasz dotyczący czasów ostatecznych c?”).

Co również należy odnotować, w ciągu kilkudziesięciu lat badań nad rękopisami qumrańskimi oznaczenia części rękopisów, wprowadzone przez zespół de Vauxa, nawet kilkakrotnie były zmieniane (jest to szczególnie dobrze widoczne w przypadku tekstów kalendarzowych). W większości przypadków te zmiany były dokonywane od lat dziewięćdziesiątych, gdy rękopisy stały się powszechnie dostępne i gdy powołano nowy zespół wydawniczy, powierzając rękopisy nowym badaczom. Odzwierciedlały one z reguły nowy stan badań i nową wiedzę na temat rękopisów. Jako przykład zmiany w identyfikacji tekstu i interpretacji formy literackiej, odpowiednio oddanych w *sigla*, wskazać można np. *Reworked Pentateuch*. W przypadku niektórych tekstów mamy nadto do czynienia z kontrowersjami w odniesieniu do ich identyfikacji. Są one różnie interpretowane przez różnych badaczy i niekiedy różnie nazywane (por. np. 4QProto-Estera).

W oficjalnych wydaniach rękopisów qumrańskich w serii Discoveries in the Judean Desert (DJD) teksty niebiblijne zostały poklasyfikowane na kilka zasadniczych kategorii. Kryterium klasyfikacji stanowiła przy tym – podobnie jak w przypadku identyfikacji pojedynczych tekstów – poza formą literacką również treść. Zwykle różne teksty klasyfikowane do różnych kategorii literackich i tematycznych były publikowane razem, w tych samych tomach DJD. W późniejszych jednak tomach z rękopisami z IV groty mamy do czynienia z edycjami określonych typów literacko-tematycznych³.

Wydawcy wyróżniali przy tym następujące klasy tekstów: komentarze, teksty apokaliptyczne, prawne, liturgiczne, narracyjne, profetyczne, sapien-cjalne, halachiczne, hymny, apokryfy, modlitwy, lamentacje, psalmy nieka-noniczne. W klasyfikacji tej widoczne są niekonsekwencje i generalnie brak spójności całego systemu. Np. w V tomie DJD, przygotowanym przez Allegro, teksty nie zostały w ogóle sklasyfikowane⁴.

Dodam tutaj, że te wprowadzone w oficjalnych wydaniach kategorie na ogół były powielane w wydaniach przekładów rękopisów. Należy przy tym jednakże podkreślić, że na wcześniejszym etapie badań znane były głównie większe rękopisy, to one przede wszystkim przekładane były na języki nowo-żytnie i zasadniczo zagadnienie klasyfikacji nie stanowiło problemu. Przykła-dowo w wydaniu Dupont-Sommerra z 1960 r.⁵ osobno potraktowane zostały duże rękopisy – reguły i Hymny oraz apokryf ks. Rodzaju – mniejsze teksty

³ Są to: DJD XI: Poetical and Liturgical Texts; DJD XIII: Parabiblical texts; DJD XIX: Parabiblical texts; DJD XX: Sapiential Texts; DJD XXI: Calendrical Texts; DJD XXII: Parabiblical Texts; DJD XXIX: Poetical and Liturgical texts; DJD XXX: Parabiblical Texts, Pseudo-Prophetic Texts; DJD XXXV: Halakhic Texts.

⁴ Zob. J.M. Allegro, *Qumran Cave 4, I, Discoveries in the Judaean Desert V*, Clarendon: Oxford 1968.

⁵ Zob. A. Dupont-Sommer, *Les écrits esséniens découverts près de la Mer Morte*, Payot: Paris 1960.

zaś sklasyfikowane zostały w kilka zasadniczych grupach: komentarze biblijne (=peszery), apokryfy i pseudoepigrafy, pisma egzegetyczne, apokaliptyczne, liturgiczne i inne.

W stosunkowo niedawnych wydaniach przekładów rękopisów hiszpańsko- i angielskojęzycznym Garcii Martineza⁶ i niemieckojęzycznym Maiera⁷ rękopisy ułożone zostały według kryterium przypisanych im symboli, bez podziału według kryterium gatunki literackiego i kategorii tematycznych.

Pozwolę sobie odnotować również, że podobnie zostały uporządkowane w mojej polskojęzycznej edycji rękopisów⁸, we wprowadzeniu zaś do literatury qumrańskiej mojego autorstwa rękopisy qumrańskie podzielone zostały na osiem grup (razem z tekstami z innych miejsc z Pustyni Judzkiej): teksty prawne, egzegetyczne, liturgiczne i kultowe, dydaktyczne, parabiblijne, kalendarzowe, apokryficzne i dokumentarne⁹.

Gdyby spróbować podsumować ten stan rzeczy w zakresie identyfikacji literackiej rękopisów i ich klasyfikacji, to trzeba stwierdzić, że generalnie trudność w tym zakresie przejawia się w dużym zróżnicowaniu form literackich, braku możliwości określenia form dużej liczby rękopisów – zwłaszcza słabo zachowanych, przypadkowością nadanych nazw i dużym stopniem hipotetyczności identyfikacji niektórych z rękopisów. Również pewnym problemem jest podwójne kryterium klasyfikacji – na podstawie formy literackiej i treści – stosowane niekiedy nawet wtedy, gdy forma literacka utworu jest oczywista, oraz możliwości różnej interpretacji rękopisów w tym względzie. Należy przy tym podkreślić, że problem *de facto* dotyczy jedynie części manuskryptów. Np. w przypadkach dużych rękopisów o charakterze prawnym mamy do czynienia w olbrzymiej większości z formą reguł i co do takiej identyfikacji istnieje powszechny konsensus. Biorąc pod uwagę dużą liczbę rękopisów qumrańskich, co do których identyfikacji literackiej, ale także tematycznej istnieją niepewność i kontrowersje, konsekwencją tego stanu rzeczy jest brak jednolitego, powszechnie akceptowanego i przejrzystego systemu klasyfikacji.

Wydaje się, że istotę problemu dobrze uwidacznia angielskojęzyczne wydanie rękopisów, z edycją tekstu oryginalnego, w serii „Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translation”, redagowanej przez Jamesa Charleswortha (J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tuebingen, Westminster Knox Press,

⁶ F. Garcia-Martinez, *Textos de Qumran*, Editorial Trotta: Madrid 1992; *The Dead Sea Scrolls Translated*, Brill: Leiden 1994.

⁷ J. Maier, *Die Qumran Essener: Die Texte vom Toten Meer*, vol. 1-3, Ernst Reinhardt Verlag: München 1995, 1996.

⁸ P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, wyd. II poszerzone i poprawione, The Enigma Press: Kraków 2000.

⁹ P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, wyd. II poszerzone i poprawione, Wydawnictwo Naukowe UAM: Poznań 2005.

Louisville)¹⁰. Rękopisy sklasyfikowane zostały tutaj w dziesięć grup zasadniczo na podstawie kryterium formy literackiej oraz kategorii tematycznej, ale *de facto* w dużym stopniu w sposób bardzo umowny. Zastosowano przy tym metodę polegającą na wskazywaniu utworów lub rodzajów utworów charakterystycznych i przypisywaniu do nich innych, o cechach uznanych za podobne. Te grupy to:

1. Reguła Zrzeszenia i dokumenty pokrewne;
2. Dokument Damasceński, Zwój Wojny i dokumenty pokrewne;
3. Fragmenty Dokumentu Damasceńskiego, Niektóre z Nakazów Prawa i dokumenty pokrewne;
4. Liturgia anielska, modlitwy i psalmy;
5. Hymny dziękczynne i dokumenty pokrewne;
6. Targum Hioba, peszery i dokumenty pokrewne;
7. Zwój Świątyni i dokumenty pokrewne;
8. Apokryf Księgi Rodzaju, Nowa Jerozolima i dokumenty pokrewne;
9. Zwój Miedziany, fragmenty greckie i Miscellanea;
10. Biblijne apokryfy i pseudoepigrafy.

W tej koncepcji podziału stworzone zostały *de facto* nowe kategorie klasyfikacji rękopisów. Co wydaje się szczególnie kontrowersyjne, rękopisy określane zwykle jako prawne podzielone zostały aż na cztery grupy (1, 2, 3, 7). Nie do końca oczywiste jest rozbitcie rękopisów w tomach 4. i 5. (Liturgia anielska, modlitwy i psalmy oraz Hymny dziękczynne i dokumenty pokrewne) na dwie odrębne grupy. Wydaje się, że tej edycji Charleswortha można zarzucić z jednej strony niepotrzebne mnożenie kategorii, z drugiej odejście od powszechnie wyróżnianych kategorii, co do których nie istnieją kontrowersje i które są akceptowane i stosowane.

Próba znormalizowania i uporządkowania stanu rzeczy w zakresie klasyfikacji rękopisów jest propozycja przedstawiona przez Tova i współpracowników w 2002 r. w XXXIX tomie DJD¹¹ i następnie zastosowana praktycznie w uproszczonej i zmodyfikowanej formie w 6-tomowym wydaniu rękopisów qumrańskich *The Dead Sea Scrolls Reader*¹².

Autorzy tej propozycji wysunęli koncepcję podziału rękopisów na 6 kategorii – zależnie od gatunku literackiego i treści (ale także w dużej mierze w sposób umowny).

¹⁰ J.H. Charlesworth (ed.), *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translation*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, Westminster John Knox Press: Louisville (t. 6b z 2002 r. redagowany wspólnie przez Charleswortha i H.W. Rietza).

¹¹ E. Tov., M.G. Abegg, A. Lange, U. Mittmann-Richert S.J. Pfann, E.J.C. Tigchelaar, E. Ulrich, B. Webster, *The Text from the Judaean Desert: Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series*, Discoveries in the Judaean Desert XXXIX, Clarendon: Oxford 2002.

¹² D.W. Parry, E. Tov (ed.), *The Dead Sea Scrolls Reader*, Brill: Leiden–Boston 2004–2005.

Wyróżnili przy tym następujące kategorie:

- Teksty odnoszące się do prawa religijnego,
- Teksty kalendarzowe,
- Teksty poetyckie i liturgiczne,
- Teksty mądrościowe,
- Teksty historyczne i opowieści,
- Teksty apokaliptyczne i eschatologiczne.

W ich obrębie wydzielili bardziej szczegółowe podgrupy. Co należy szczególnie odnotować, w większości z tych kategorii stworzyli podgrupy tekstów niesklasyfikowanych. Tak np. w 6. grupie wyróżnili następujące podgrupy:

- teksty historyczne i opowieści,
- teksty apokaliptyczne,
- teksty eschatologiczne,
- magia i wróżbiarstwo,
- teksty dokumentarne,
- miscellanea,
- manuskrypty niesklasyfikowane z konkretnymi nazwami.

Odnosząc się do tej propozycji, należy – jak sądzę – jako zaletę tej koncepcji podkreślić pewną ekonomię pierwszego poziomu klasyfikacji. Minimalizacja liczby zasadniczych kategorii wydaje się zapewniać większą czytelność całego systemu i dobrze wpływać na jego walor użytkowy. Dodatkowe podgrupy przyczyniają się z kolei do bardziej dokładnego oznaczenia charakteru literackiego i zakresu tematycznego tekstów.

Co również należy wyeksponować, autorzy do ostatniej kategorii włączyli podgrupę rękopisów niesklasyfikowanych z konkretnymi nazwami. Jest to bardzo liczna grupa, do której weszła cała klasa manuskryptów z niewielkim tekstem, którym przypisano nazwę i jednocześnie dokonano ich pewnej – zwykle hipotetycznej – interpretacji na podstawie wyizolowanych i niekoniecznie reprezentatywnych partii zachowanego tekstu. Rozwiązanie takie wydaje się trafne. Klasyfikacja ta chyba rozwiązuje kwestię tych szczególnie problematycznych, wątpliwych pod względem identyfikacji i przypisanych nazw tekstów.

Jeśli chodzi o uwagi krytyczne, to w katalogu rękopisów zamieszczonym w DJD XXXIX¹³ autorzy, dokonując klasyfikacji, podzielili niektóre teksty na fragmenty, zamieszczając je w różnych kategoriach i podgrupach. Kierowali się przy tym kryterium różnych form literackich. Rozwiązania tego nie zastosowali jednak w wydaniu rękopisów w *The Dead Sea Scrolls Reader*. Moim zdaniem rozwiązanie takie, polegające na podziale tekstów na fragmenty, wydaje się kontrowersyjne. Przede wszystkim zastosowane zostało jedynie w przypadku niektórych tekstów – a z pewnością podobnych tekstów,

¹³ Por. E. Tov i in. *The Text from the Judaean Desert*, s. 122 n.

których poszczególne partie wykazują wyraźne różnice w formie i treści, jest znacznie więcej. Fragmenty te, co też należy podkreślić, stanowią integralną część tekstów, do których należą i – jak wydaje się – ich wyszczególnianie w taki sposób powinno zostać ograniczone do opracowań *stricto* literackich. Wydaje się nadto, że rozwiązanie to jest zbyt szczegółowe i pogarsza przejrzystość systemu klasyfikacji.

Nie jestem pewien, czy wyłączenie wyróżnianej dotąd niemal powszechnie klasy tekstów apokryficznych i przypisanie tych tekstów do różnych innych podgrup jest słuszne. Jest to wyjątkowo liczna klasa, która została zaznaczana w *sigla* i nazwach tekstów. Moim zdaniem należałoby rozważyć jej włączenie jako podgrupy do 6. kategorii „Dodatkowe gatunki i teksty niesklasyfikowane”.

Jako zarzut, moim zdaniem, należy wskazać wyróżnianie jako podgrupy tekstów poetyckich. Zasadniczo termin „poetycki” ma szerszy zakres oznaczania w tym względzie, odnosi się do różnych form literackich i oznacza generalnie teksty pisane wierszem. Jest terminem opozycyjnym do terminu prozatorski. Wyróżnienie takie mogłoby być w pewien sposób uzasadnione, gdyby w podgrupie tej znalazły się wszystkie utwory o charakterze poetyckim, a nie tylko niektóre. Dodam tu, że w kategorii „Teksty poetyckie i liturgiczne”¹⁴ psalmy zostały włączone do podgrupy tekstów poetyckich, nie zaś liturgicznych, co też nie jest oczywiste. Autorzy – jak wynika z wyjaśnień w DJD XXXIX – jako kryterium klasyfikacji do tej podgrupy zastosowali definicję, że – wobec braku w większości przypadków cech graficznych charakterystycznych dla tekstów poetyckich – za takie uznają te, które zawierają słowa kluczowe i/lub motywy wykazujące podobieństwa do poezji biblijnej. Przy czym, co także w tym kontekście trzeba podkreślić, nie wszystkie gatunki poezji biblijnej zaklasyfikowali do tej grupy (co pokazuje np. mądrościowy tekst poetycki w grupie tekstów sapiencjalnych). Wydaje się, że w przypadku tej podgrupy bardziej uzasadnione byłoby przypisanie tekstów, które tu się znalazły, do innych kategorii i podgrup, przede wszystkim zaś tekstów liturgicznych, z ewentualnym zaznaczeniem w *siglum* charakteru poetyckiego. Niewątpliwie takie potraktowanie tekstów poetyckich zaburza logiczność i czytelność klasyfikacji.

Również moje wątpliwości budzi rozproszenie tekstów o charakterze liturgicznym w różnych częściach systemu klasyfikacji, mimo wyróżnienia tekstów liturgicznych jako odrębnej kategorii. Niezrozumiałe wydaje mi się, dlaczego „Przekleństwa”, które najprawdopodobniej miały charakter liturgiczny, włączone zostały do podgrupy tekstów związanych z magią i wróżbiarstwem.

Przechodząc do konkluzji, należy zauważyć, że stan zachowania rękopisów qumrańskich, wyjątkowość i złożoność formy niektórych utworów spra-

¹⁴ Por. tamże, s. 136-139.

wiają, że nie zawsze możliwa jest identyfikacja tych tekstów pod względem gatunku literackiego. W przypadku wielu tekstów dotychczasowe ustalenia w tym względzie mają charakter czysto hipotetyczny. Z jednej strony nasza wiedza na temat gatunków w literaturze żydowskiej okresu pobiblijnego jest ograniczona, z drugiej strony w literaturze qumrańskiej często mamy do czynienia z indywidualnymi utworami, niekiedy nietypowymi, zaświadczoneymi w pojedynczych egzemplarzach. Na ich podstawie trudno wnioskować o istnieniu gatunku. Co również trzeba podkreślić, w literaturze qumrańskiej dość często występuje problemem czystości gatunku. Mamy do czynienia z utworami wykazującymi cechy charakterystyczne dla różnych gatunków literackich, innymi słowy, z gatunkami mieszanymi.

Identyfikacja utworów z Qumran i ich klasyfikacja oparte są zarówno na kryterium formy, jak i treści. W bardzo dużej liczbie przypadków to wyłącznie treść utworów, ich zaświadczonych fragmentów, zadecydowała o nazwie i przypisaniu do określonej grupy gatunkowej.

W odniesieniu do najnowszej propozycji klasyfikacji rękopisów qumrańskich, wysuniętej przez Tova, należy niewątpliwie stwierdzić, że jest to dobra propozycja. Jej szczególną zaletą jest dążenie do minimalizacji klasyfikacji na grupy, wyrażające się w zasadniczym podziale tekstów na jedynie sześć grup. Wydaje się, że ta koncepcja klasyfikacji, w jej ogólnym zarysie, z pewnymi modyfikacjami, może być przyjęta jako wzorcowa i stosowana w nowych edycjach rękopisów znad Morza Martwego.

THE LITERARY FORMS IN QUMRAN WRITINGS AND THEIR CLASSIFICATION

Abstract

The paper discusses the ways of identification and classification of literary forms in the manuscripts from Qumran. Because of frequent and considerable damage sustained by the scrolls, and because of their varying interpretations and literary composite nature of some texts, the description of the literary genre is often exclusively hypothetical and controversial. It happens that the same texts are differently classified by the scholars who apply various criteria in their description of the literary forms. An attempt is made to find an appropriate classificatory system and to show the limits of the detailed classification of the literary forms in Qumran texts.